

УДК159.9: 316.614.5

О. Ф. Яцина

Received June 19, 2014;

Revised July 17, 2014;

Accepted July 25, 2014.

ПРОБЛЕМАТИЗАЦІЯ ПРАКТИК ШЛЮБНО-СІМЕЙНОГО ПАРТНЕРСТВА І БАТЬКІВСТВА

У статті проаналізовано зміст різних практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства, формування і співіснування котрих стало можливим завдяки плюралізації дискурсу традиційної сім'ї, шлюбу та батьківства. Практики розглянуто як соціальні конструкти, плюральність яких забезпечується свободою вибору дискурсів. Дискурс сім'ї, шлюбу, батьківства конструює соціальні смисли, відображаючи спосіб буття, де поряд із традиційними формами шлюбно-сімейних стосунків уможливується інший позаструктурний і нелінійний спосіб організації цілісності, що дає змогу особистості формувати різні ідентичності, вільно обираючи різні практики шлюбно-сімейного партнерства та батьківства. Зазначено, що тенденція до стирання меж між протилежними сутностями, що виявляється в іншому ставленні до сексуальної ідентифікації, представленої моделями гомосексуальної чи лесбійської практики стосунків, є іншим способом організації особистістю власного життя. У межах плюралізації дискурсу шлюбно-сімейних стосунків чоловіки/жінки можуть набувати нових ідентичностей, кожна з яких передбачає певну поведінку в контексті різних практик партнерства і батьківства. Сучасні реалії демонструють нам різні типи гендерної ідентичності, практикування яких зумовлено індивідуальним вибором. Зазначено, що трансгендерність характеризується рухливістю і плинністю щодо раніше наявних незмінних гендерних ролей і статевої належності.

Життєвий світ особистість конструює відповідно до своїх інтенцій, і змінюється відповідно до них. Тому сім'я, шлюб, батьківство – це гнучкі дискурсивні конструкти, у яких проблематизуються дискурсивні практики. Автор припускає, що існує семантичний диференціал у життєвих смислах конструювання практик минулого і сучасного, як-от: природна зміна поколінь, цінностей, мотиваційних установок, сексуальності, інтимності, фемінності, маскулінності, андрогінності, асексуальності, материнства, батьківства.

Ключові слова: дискурс, проблематизація, практика, сім'я, шлюб, батьківство, партнерство.

Yatsyna O. F. Issues of Practices in Matrimonial Partnership and Parenthood. The article deals with the analysis of the content of various practices of matrimonial partnership and parenthood, the formation and coexistence of which became possible due to the pluralisation of the discourse of the traditional family, marriage and parenthood. Practices are considered as social constructs, their plurality being provided by freedom of discourse choice. The family, marriage, parenthood discourse constructs social meanings, reflecting the way of life, where, along with traditional forms of marriage and family relationships is made possible another beyond- structural and non-linear way of integrity, that enables the individual to form different identities, choosing freely different practices of matrimonial partnership and parenthood. It is mentioned that the tendency to erase the boundaries between opposing entities that is manifested in a different attitude to sexual identity (presented by models of homosexual or lesbian relations practices) is another way to organize the individual's own life. Within the marriage and family relationship discourse pluralisation, men/women can acquire a new identity, each of which implies a certain behaviour in the context of different practices of partnership and parenthood. Modern realities show us the different types of gender identity, their practicing is caused by the individual choice. It is noted that transgenders are characterized by mobility and fluctuation in relation to pre-existing immutable gender roles and sex. The personality constructs its vital (life) world in accordance with its intentions and changes in an appropriate way. Therefore, the family, marriage, parenthood are flexible discursive constructs where are problematised discursive practices. The author suggests that there is a semantic differential in vital (life) senses of practice constructions of the past and present as a natural change of generations, values, motivational attitudes (sets), sexuality, intimacy, femininity, masculinity, androgyny, asexuality, parenthood.

Keywords: discourse, problematisation, practice, family, marriage, parenthood, partnership.

Яцина Е. Ф. Проблематизация практик брачно-семейного партнерства и родительства. В статье проанализированы содержания разных практик брачно-семейного партнерства и родительства, формирование и сосуществование которых стало возможным благодаря плюрализации дискурса традиционной семьи, брака и родительства. Практики рассматриваются как социальные конструкты, плюральность которых обеспечивается свободой выбора

дискурсов. Дискурс семьи, брака и родительства конструирует социальные смыслы, отображая способ бытия, в котором наряду с традиционными формами брачно-семейного партнерства и родительства становится реальностью другой внеструктурный и нелинейный способ организации целостности, что обеспечивает личности возможность формировать разные идентичности, свободно выбирая разные практики брачно-семейного партнерства и родительства. Подчеркивается, что тенденция стирания границ между противоположными сущностями, что проявляется в ином отношении к сексуальной идентификации, представленной моделями гомосексуальной или лесбийской практики отношений, это иной способ организации личностью собственной жизни. В рамках плюрализации дискурса брачно-семейных отношений мужчины/женщины могут иметь разные идентичности, и каждая предполагает определенное поведение в контексте разных практик партнерства и родительства. Современность демонстрирует нам разные типы гендерной идентичности, практикование которых обусловлено индивидуальным выбором. Подчеркивается, что трансгендерность характеризуется подвижностью и текучестью в отношении к ранее существующим неизменным гендерным ролям и половой принадлежности. Жизненный мир личность конструирует в соответствии со своими интенциями, и меняется соответственно им. Поэтому семья, брак, родительство представляют собой гибкие дискурсивные конструкты, в которых проблематизируются дискурсивные практики. Автор предполагает, что существует семантический дифференциал в жизненных смыслах практик прошлого и настоящего, связанных с: сексуальностью, интимностью, феминностью, маскулинностью, андрогинностью, асексуальностью, материнством, отцовством.

Ключевые слова: дискурс, проблематизация, практика, семья, брак, родительство, партнерство.

Постановка наукової проблеми та її значення. Існування людини в реаліях постмодерного суспільства спрямовує дослідницьку увагу на вивчення проблеми співіснування множини нетотожних одне до одного смислів, що конструює індивід, надаючи їм значення індивідуальної цінності. Актуальність пошуку способів конструювання власного життя, що проглядається в існуванні множини практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства, спричинена прагненням до індивідуалізації, неповторюваності всього: від форми (зовнішність, дизайн житла, відпочинок тощо) до змісту (наміри, погляди, переконання тощо) життя особистості. Поліфонічність особистості, зняття культурних обмежень, відкритість усьому новому, незвичному, епатажному є реакцією людини на динамізм трансформаційних процесів, результатом трансформації свідомості індивіда, що стає можливою, бо змінюється «модус мислення», спосіб сприйняття багатьох тради-

ційних уявлень, погляд на дійсність, історію. У межах дискурсу шлюбно-сімейних стосунків чоловіки/жінки можуть набувати нові ідентичності, кожна з яких передбачає певну поведінку в контексті різних практик партнерства та батьківства, що існують в певному історичному вимірі. З огляду на це сучасні практики партнерства стають гнучким дискурсивним конструктом. Вибору життєвого смислу і реалізації його у створенні різних практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства сприяє нелінійний, плюральний характер розвитку суспільних відносин. В процесі інтерацій особистість стає активним відтворювачем соціальних практик, де її ідентичність як дискурсивне утворення змінюється. Це підтверджує думку про те, що особистість стає тим, чим вона є, завдяки контексту, в якому перебуває (Х. Л. Хікс). Людина усвідомлює і відстоює своє право відрізнятися від інших, за власним бажанням вибирати моделі щастя і відповідного способу життя [1, с. 37].

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. У змісті досліджуваної проблематики важливо розуміти особистість як систему, що змінюється, постійно і активно конструює свій внутрішній світ і світ своєї соціальної взаємодії [Марцинковська, 2007; Т. Титаренко, 2009; Фридман, Комбас, 2001]. Заслужують на увагу теоретичні положення про життєвий вибір як рушійну силу особистісної світобудови, які запропонував Т. Титаренко. На думку дослідниці, життєві завдання являють собою «пульсуючу» структуру [8], здатну трансформуватися, змінюватися в процесі реалізації. О. Кочубейник правомірно звертає увагу на розмивання звичних соціокультурних практик, що загострюють проблему в усталених уявленнях людини про себе і потребують аналізу індивідуальної неповторності буття у світі та феноменів його переживання. «Сталість, центрованість, стабільність втрачають сенс (і продуктивність), позаяк не узгоджуються з характеристиками суспільства, в якому дедалі чіткіше виразаються фрагментація культури, розсіяність цінностей, віртуалізація реальності, театралізація повсякденності і пов'язані з нею стильові ігри» [8, с. 111].

В науковому дискурсі розглядається поняття «самоздійснення» як безперервного конструювання, конституювання себе. Зокрема, оптимізацію самоздійснення особистості у сімейній сфері вивчає О. Кляпець. Авторка розглядає життєві завдання, пов'язані зі шлюбом і сім'єю, як механізм, завдяки якому особистість конструює своє сімейне майбутнє, уявляючи майбутнього шлюбного партнера, дітей,

себе як партнера, стосунки в сім'ї. Наголошується на тому, що «розуміння сім'ї як такої, що конструюється її членами, і тому відкритої до змін, надає широкі можливості для її розвитку та самоздійснення її членів» [8, с. 254–397].

Дослідницьку цінність щодо розуміння навколишньої дійсності як дискурсу, а особистості як автора тексту свого життя мають ідеї Р. Барта, Ж. Дельоза, Ж. Дериди, М. Фуко, Ю. Хабермаса. Так, М. Фуко у праці «Воля до істини» зазначав, що дискурси різних видів формують у її учасників різну поведінку, розміщують її в рамки певних дискурсів, визначаючи не тільки власне поведінку учасників, а й комунікативну ситуацію дискурсу [9]. Інституціональні дискурси формують ідентичності, що тісно пов'язані з ключовими проблемами цих дискурсів. Виходячи з цього, Фуко людську діяльність пояснює як дискурсивні практики, наголошуючи, що кожна історична епоха має специфічну «епістему» – «проблемне поле» досягнутого на той час рівня «культурного знання», утвореного із дискурсів різних наукових дисциплін.

Під дискурсом розуміємо «утворену в певних історичних і соціальних рамках, особливим чином організовану і тематично сфокусовану послідовність висловлювань, рецепція яких здатна впливати на моделі суб'єктивного досвіду людини, її внутрішню репрезентацію світу, переконання і поведінку» [4, с. 98]. У наведеному поясненні підкреслюється динамічність і нормативність дискурсу, де останній – це не стільки результат людської діяльності, скільки сама діяльність; не стільки структура висловлювань, скільки інструкція до їх структурування в певних умовах. Під динамічністю треба розуміти різновекторність дискурсу, де направлення кожного вектора задано певною проблемою. Отже, в кожній соціальній інституції, зокрема в інституті сім'ї та шлюбу, існує певний дискурс, який є складовою частиною його організації. Тут Кожемякін Є. О. правомірно звертає увагу на те, що йдеться не про передачу інформації як функції спілкування, а про інституалізацію і легітимацію соціальних відносин, тобто головною особливістю інституціонального дискурсу є конструювання соціальних смислів: дискурс виступає не як інструмент відображення, а як спосіб буття інституту. В цій своїй якості інституціональний дискурс стає важливим інструментом конструювання і реконструювання соціокультурної дійсності.

Мета дослідження – показати практики шлюбно-сімейного партнерства і батьківства як соціальні конструкти, плюральність яких забезпе-

чується свободою вибору дискурсів про шлюб, сім'ю, батьківство. Для досягнення поставленої мети проаналізуємо зміст різних практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства, формування і співіснування котрих стало можливим завдяки плюралізації дискурсу традиційної сім'ї, шлюбу та батьківства.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Стиль невизначеності, розмитості, надлишковості смислів, що найбільше визначає світовідчуття сучасної реальності, призводить до того, що людина конструює свою реальність. Очевидно, що пошуки свого життєвого шляху в ситуації багатоманітності варіантів вибору уможливлються через установку на комунікативність і «зв'язок всього з усім» [7, с. 52]. Існуючи в певному соціокультурному просторі, людина стикається з різними дискурсивними практиками, й отримані в результаті цієї взаємодії знання, підштовхують її конструювати власні погляди на буття і своє місце в ньому.

У межах плюралізації дискурсу шлюбно-сімейних стосунків чоловіки/жінки можуть набувати нових ідентичностей, кожна з яких передбачає певну поведінку в контексті різних практик партнерства та батьківства, що існують в певному історичному вимірі. Йдеться про трансформації дискурсивних практик, що призводять до руйнування старої і виникнення нової епістеми, тобто до історично конкретного «пізнавального поля» як рівня наукового уявлення свого часу. Саме дискурсивні практики кожної епохи встановлюють історично мінливі системи норм і заборон, що і передбачають властивий для певної епохи вибір. Фуко акцентує на існуванні чотирьох «порогів у процесі виникнення дискурсивної практики: пороги позитивності, епістемологізації, науковості і формалізації» [цит. за 3, с. 186–187]. Останній «поріг» настає, коли подальша специфічна дискурсивна практика перетворюється в замкнуту систему, що унеможлиблює будь-які «інновації», означає настання часу «нового епістемологічного розриву», що зумовлює появу нової дискурсивної практики. Так, дискурс традиційної сім'ї, шлюбу, батьківства в сучасних реаліях перестає бути універсальним, за висловом Ж. Ліотара, стає таким, що переживає «закат метанаррації».

Соціальна реальність сконструйована із різних дискурсивних практик: одні орієнтовані на офіційну реєстрацію стосунків, дотримуючись традицій, освяченням шлюбу церквою, природним зачаттям, народженням дітей в шлюбі, інші знаходять особистісний смисл в

інших цінностях, наприклад в гедоністичному способі життя, прагненні матеріального забезпечення, кар'єрного зростання. Тому поряд із традиційними формами шлюбно-сімейних стосунків уможлиблюється інший позаструктурний і нелінійний спосіб організації цілісності, що дає можливість особистості формувати різні ідентичності, вільно обираючи різні практики шлюбно-сімейного партнерства та батьківства (монобатьківські сім'ї (материнські, батьківські), які складаються з одного батька/матері і дитини/дітей, що мешкають разом з ним/нею; бінуклеарні, що складаються з розлучених батьків, які уклали новий союз і спільно виховують дітей від попереднього шлюбу/шлюбів; одностатеві шлюби, кар'єрні, чайлдфрі, сурогатне материнство, ін.).

Дискурс традиційної сім'ї, утверджуючи норму сімейності, прийняту в суспільстві на рівні законодавства, і суспільний стереотип «нормального життя» дорослої людини як такої, що неодмінно перебуває в статусі подружжя та має дитину/дітей, претендує на універсальність, легітимізацію певного способу мислення, спрямованого на сімейні повинності: повинність дружини/чоловіка щодо чоловіка/дружини, повинність батька/матері щодо дитини/дітей тощо. У цьому контексті варто згадати про концепцію комунікативної етики Ю. Хабермаса, у якій аргументуються непорушні істини комунікативної практики з позиції рефлексивної суб'єктності. Хабермас у площині дискурсивної етики обґрунтував теорію суспільства на універсальних принципах моральних норм [10]. Проте незаперечною назвати цю концепцію не можна, адже людина має право обирати норми та цінності, керуючись тільки власним рішенням, не зважаючи на міру розумності чи колективні вимоги нормативної правильності.

Прихильники дискурсу традиційної сім'ї вважають, що сім'я, шлюб, батьківство тримаються на усвідомленні потреби в любові, прихильності, безпеці, спільності, продовженні роду тощо, як способу пояснення і виправдання відносин між чоловіком і жінкою. Проте чи справедливо заперечувати переживання тих самих потреб щодо інших практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства, зокрема лесбійських пар, гей-союзів, чайлдфрі. Зрозуміло, що гей-пара фізіологічно не може бути репродуктивним відтворювачем потомства. Однак, лесбійки можуть народжувати дітей від сторонніх стосунків, а геї досить часто прагнуть мати дітей. Так, 15 % східнонімецьких гомосексуалів відзначили, що бажання мати дітей – важлива умова їх особистого щастя, а кожен четвертий серед них, хто мав зносини з

жінками, мали власних дітей. Серед українських геїв, за одним із досліджень, 68 % респондентів, що не мають дітей, хотіли б їх мати, а 11 % одностатевих пар повідомили, що в їхній парі виховувався або виховується принаймні одна дитина. Так, відмінність полягає тільки у формах задоволення цих потреб.

Сучасні реалії представляють змінену соціокультурну ситуацію, глибинні трансформації, які, за влучним твердженням А. Рено, призвели від моральної свободи – автономії як твердження – до автономії як обрїю смислу чи принципу етичної рефлексії [6, с. 409–438]. Реалією часу є тенденція до стирання меж між протилежними сутностями, що виявляється в іншому ставленні до сексуальної ідентифікації, представленої моделями гомосексуальної чи лесбійської практики стосунків. Простежується трансформація інтимності, сексуальність стає більш відкритою [2], отже доступною для розвитку різних форм партнерства. Цей інший спосіб організації особистістю власного життя засвідчує глибину змін в сучасному соціокультурному просторі і вказує на потребу в ньому, адже пошуки самоідентичності чоловіка/жінки не обов'язково проходять через традиційні шлюбні стосунки. Особистість серед різних варіантів партнерства шукає власне свою практику, де конструйовані нею стосунки мають смисложиттєве значення через інтерес, потребу у новизні відчуттів, індивідуалізації, епатажності, нетрадиційності, нестандартності, різноманітності, багатоваріантності. Так, актуалізується проблематика статевої ідентичності, коли гендерні ідентичності не «прив'язані» до статевої ідентичності, і можуть трансформуватися, зміщуватися внаслідок змін традиційних соціальних ролей чоловіка й жінки та завдяки науково-технічним досягненням у галузі генетики й медицини.

Слід зазначити, що сучасні реалії демонструють різні типи гендерної ідентичності. Трансгендерність характеризується рухливістю і плинністю щодо раніше усталених незмінних гендерних ролей і статевої належності. Зауважимо, що збереження сталих ідентичностей водночас із трансформацією форм ідентичності спричинює появу різних соціально-психологічних практик партнерства та батьківства, що задовольняють потреби іншої особистісної ідентичності серед зростаючої множинності соціальних ролей: розлучених батьків, позашлюбних татусів, батьків «вихідного дня», татусів-«домогосподарок», «соло-матерів», сурогатних батьків, «соціальних» батьків для дітей, що живуть у будинках сімейного типу, ін.

Зазначене дає підстави говорити, що сім'я, шлюб, батьківство – це гнучкий дискурсивний конструкт, у якому паралельно трансформуються традиційні й сучасні практики шлюбно-сімейного партнерства і батьківства. Як підтвердження висунутої позиції зауважимо зміни дискурсу сексуальності, інтимності, що можна пояснити, скориставшись тлумаченням Фуко, у якому сексуальність розглядається не як природний фактор, «не «природна реальність», а «продукт», результат впливу на суспільну свідомість системи поступово утворених соціальних практик, що стають результатом розвитку системи нагляду і контролю за індивідом. Отже, кожна історична епоха володіє набором її притаманних дискурсивних практик, у яких формується людська суб'єктивність. Дискурсивний аналіз практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства передбачає аналіз не дискурсивних практик сексуальності, інтимності, фемінності, маскулінності, андрогінності, асексуальності, материнства, батьківства, ін.

Набір і конфігурація практик та пов'язаний з ними досвід породжують різні проблематизації, що становить сукупність дискурсивних і не дискурсивних практик. Проблематизація як культурно-історичний процес існує тоді, коли предметом міркувань для носіїв певної культурної традиції стає те, що раніше не викликало запитань, сумнівів у доцільності, моральності, відповідності нормі тощо. Так можна пояснити те, чому поряд із традиційними шлюбно-сімейними та батьківськими стосунками утворюються інші практики партнерства та батьківства. Як наслідок, формується інше пояснення наявних практик, і це змінює усталені світоглядні універсалиї. Відтак, результатом проблематизації стає конституювання рефлексивно усвідомлених і раціонально артикульованих практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства.

За М. Фуко, важливим чинником проблематизації того чи іншого явища в культурному контексті є не численність і не обмеження чи заборони, а «свобода» його спонтанного розвитку. Отже, аналіз практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства передбачає розуміння того, що вони є трансформацією досвіду історичного минулого й теперішнього. Адже зміст понять «сім'я», «шлюб», «батьківство» в історії людства змінюється, і сучасне їх розуміння є відображенням трансформації минулого та інноваційного бачення сучасної реальності, використовуючи досвід минулого. Маємо на увазі не те, що сучасні шлюбно-сімейні практики партнерства і батьківства існували

в минулому так, як ми їх бачимо сьогодні, а в тому, що у загальному відношенні до питань, які виникають сьогодні, є спільна проблематизація «дискурсивних і недискурсивних практик» минулого і сучасного. Припускаємо, що існує семантичний диференціал у життєвих смислах конструювання практик минулого і сучасного, як-от: природна зміна поколінь, цінностей, мотиваційних установок, сексуальності, інтимності тощо. Зміни в проблематизації стосунків між чоловіками/жінками формують різні практики шлюбно-сімейного партнерства і батьківства, у яких індивід інтеріоризує певні способи розуміння себе, оточення, світу і «практикує себе» у світі, як він його сприймає і розуміє, проблематизуючи його. Отож, проблематизації утворюються із практик, що, в свою чергу, формує індивід у процесі інтеріоризації суспільного буття і «практикування» в ньому [9, с. 282].

Висновки й перспективи подальшого дослідження. Співіснування в єдиному соціальному просторі різних практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства, що мають значення індивідуальної цінності, є ознакою сучасного стану розвитку суспільних стосунків і дискурсу сім'ї, шлюбу, батьківства. Це результат трансформаційних процесів, зокрема зміни свідомості особистості, через що проблематизуються дискурсивні практики. Дискурс сім'ї, шлюбу, батьківства конструює соціальні смисли, віддзеркалюючи спосіб буття. Нелінійність, плюральність розвитку суспільних відносин уможлиблює індивідуальність вибору життєвого смислу і конструювання різних практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства. З огляду на це сучасні практики партнерства і батьківства стають гнучким дискурсивним конструктом, що підтверджується: 1) зростанням множинності соціальних ролей чоловіків і жінок, які переживають зміни ідентичності; 2) трансформацією інтимності; 3) більш відкритою сексуальністю.

У подальшому дискурсивний аналіз практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства передбачатиме розгляд недискурсивних практик сексуальності, інтимності, фемінності, маскулітності, андрогінності, материнства, батьківства.

Література

1. Бауман З. Текучая современность / З. Бауман. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с. Bauman Z. Tekuchaya sovremennost [Liquid Modernity] / Z.Bauman. – SPb : Piter, 2008. – 240 p.
2. Гидденс Э. Трансформация интимности / Э. Гидденс. – СПб. : Питер, 2004. – 208 с.

- Giddens A. [The transformation of Intimacy. Sexualitu, Love and Eroticism in Modern Societies] Anthony Giddens. – Cambridge : Polity Press, 1992; Palo Alto: Stanford University Press. – 208 p.
3. Ильин И. П. Постструктурализм, Деконструктивизм, Постмодернизм / И. Ильин. – М. : Интрада, 1996. – 256 с.
Ilyin I. Poststrukturalizm, Dekonstruktivizm, Postmodernizm [Poststructuralism, Deconstructionism, Postmodernism] / I. Ilyin // Poststructuralizm, Dekonstruktivizm, Postmodernizm. – Moscov : Intrada, 1996. – 256p.
  4. Кожемякин Е. О. Институциональные дискурсы: программа сравнительных исследований / Е. А. Кожемякин // Человек. Сообщество. Управление. – 2007. – № 2. – С. 96–106.
Kozhemyakin E. Institucionalnye discursy:programma sravnytelnykh issledovaniy [Institutional discourses: a program of comparative research] / E. Kozhemyakin // Chelovek. Soobshestvo. Upravleniye. – 2007. – № 2. – P. 96–106.
  5. Можейко М. А. Переоткрытие времени [Электронный ресурс] / М. А. Можейко. – Режим доступа : <http://meget.kiev.ua/dictionary-postmodern>.
Mozheyko, M. Pereotkritiye vremeny [Rediscovery of time] [online resource] / Mozheyko M.– <http://meget.kiev.ua/dictionary-postmodern>;
  6. Рено А. Эра индивида / А. Рено. – СПб. : Владимир Даль, 2002. – С. 409–438.
Reno A. Era individa [The era of the individual] / A. Reno. – SPb : Vladimir Daly, 2002. – P. 409–438.
  7. Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива ТЗЗ / Отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – 528 с.
Teoriya i metodologiya psihologii: Postneklasicheskaya perspective TZZ / A. Zhuravlyov, A. Yurevich.– Moscov : Institut psihologii RAN, 2007. – 528 p.
  8. Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості: наук. монографія / [Т. М. Титаренко ; О. Г. Злобіна, Л. А. Лепіхова та ін.]; за наук. ред. Т. М. Титаренко ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соціальної та політ. психол. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 512 с.
Yak buduvaty vlasne maybutnye: zhittyevi zavdannya osobistosti [How to build your own future: the vital tasks of the individual] / T. Titarenko, O. Slobina, L. Lyepichova // Nacionalna akademiya pedagogichnich nauk Ukraini, Institut socialnoyi ta politichnoyi psihologiiyi. – Kirovograd : Imekh-LTD, 2012. – 512 p.
  9. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. / М. Фуко ; пер. с франц. – М. : Касталь, 1996. – 448 с.
Foucault Michel. Volya k istinye [The Will to Knowledge] / M.Foucault [per. s franc.]. – Moscov :Kastaly. – 1996. – 448 p.
  10. Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації / Ю. Хабермас // Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії. – К. : Либідь, 1996. – С. 84 – 90.
Habermas Y. Komunikativna diya s diskurs – dvi formy povsyakdennoyi komynichachiyi [Communicative action and discourse – two forms of everyday communication] / L. Sitnichenko // Pershodzerela komynichativnoyi filosofiyi. – Kiyev : Libedy. – 1996. – P. 84–90.